

Grażyna Borkowska

STAN BADAŃ NAD OBRZĄDKIEM POGRZEBOWYM LUDNOŚCI FAZY ŁÓDZKIEJ

Wyodrębnienie fazy łódzkiej nastąpiło na podstawie opracowania materiałów kultury trzcinieckiej i najstarszych zabytków kultury łużyckiej. Odkryto podobieństwa zarówno form, jak i zdobnictwa naczyń (por. tabl. I), które to cechy formalne połączono z obserwacjami najstarszych cmentarzysk łużyckich, gdzie stwierdzono przechodzenie w sposób naturalny od nielicznych grobów trzcinieckich przez pochówki charakterystyczne dla omawianej fazy - aż do typowych łużyckich.

Powyższe analizy stały się podstawą dla opracowań H. Wiklaka¹ i A. Gardawskiego², które dotychczas najpełniej prezentują tematykę fazy łódzkiej jako etapu przejściowego od kultury trzcinieckiej do łużyckiej.

Kryteria wyodrębnienia fazy łódzkiej nie zostały do dziś jasno i wyczerpująco ustalone. Do charakterystycznych cech tego zjawiska kulturowego, odróżniających je od zespołów trzcinieckich i wczesno-łużyckich, należą:

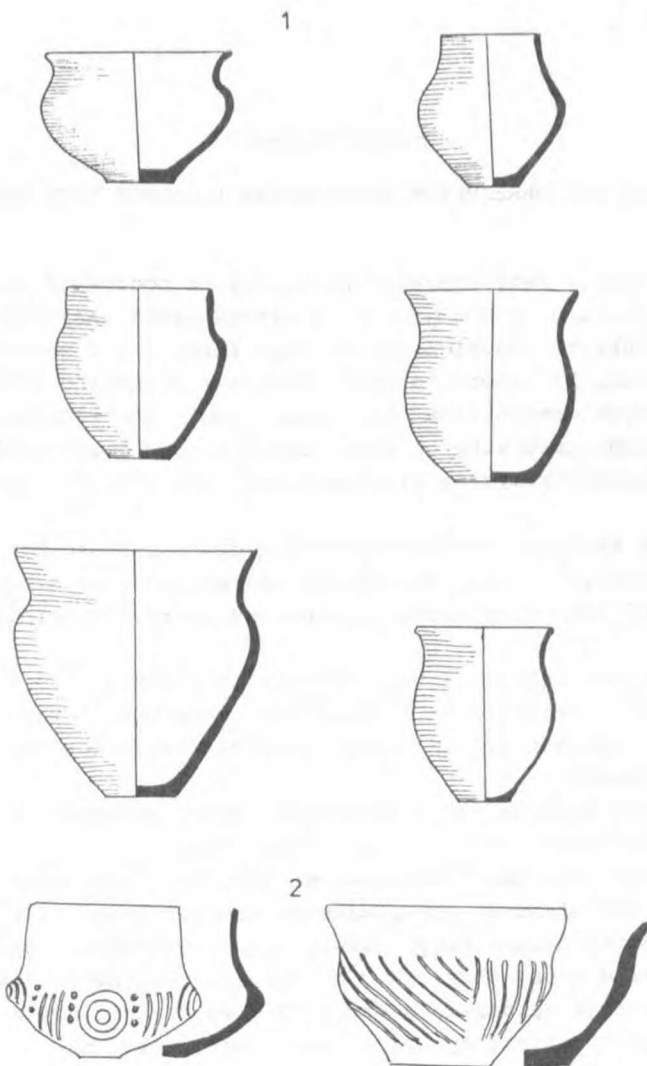
- ceramika łącząca cechy obu wspomnianych zespołów zarówno pod względem zdobnictwa, form, jak i technologii,
- obrządek pogrzebowy zbliżony do łużyckiego (płaskie, ciało-palne groby popielnicowe zgrupowane na cmentarzyskach), ale jednocześnie bardziej urozmaicony, zawierający elementy trzcinieckie (np. ciało-palne groby zbiorowe w dużych prostokątnych jamach).

Dokładniejsze opracowanie kryteriów wyodrębniających zespoły fazy łódzkiej pozostaje sprawą otwartą, oczekującą na ostateczne rozwiązanie. Brak bowiem jednoznacznych wskazówek jest przyczyną wielu kontrowersji co do poszczególnych obiektów.

¹ H. Wiklak, *Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej*, Łódź 1963.

² A. Gardawski, *Zagadnienie fazy łódzkiej*, "Archeologia Polski" 1971, t. XVI, s. 151-166.

Tablica I

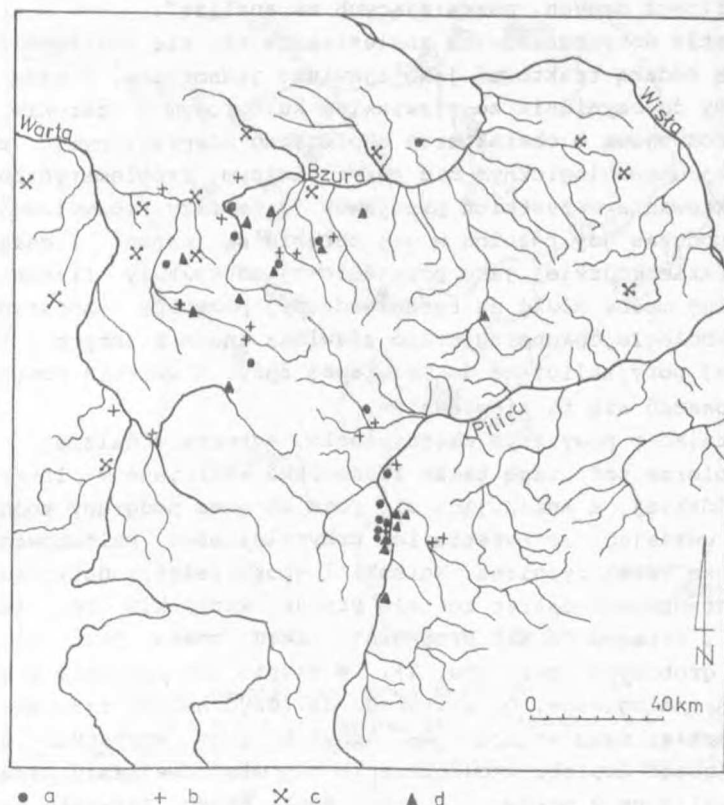
1. Ceramika z cmentarzyska fazy łódzkiej w Stobnicy,
woj. piotrkowskie

Źródło: H. Wiklak, *Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej*, Łódź 1963, s. 21, tabl. IV.

2. Ceramika z grobu nr 5 w Sierpowie, woj. płockie

Źródło: K. Jażdżewski, *O zagadnieniu początków kultury łużyckiej*, "Slavia Antiqua" 1948, t. I, s. 107, ryc. 40 i 41.

Faza łódzka wydaje się być zjawiskiem terytorialnie szerszym niż obszary Polski środkowej, na których odkryto jak dotąd najwięcej jej stanowisk (rozmieszczenie ich ilustruje rys. 1). W litera-

Rys. 1. Mapa stanowisk grupy konstanczowskiej kultury łużyckiej w Polsce.
a - osada, b - cmentarzysko, c - skarb, d - znalezisko luźne

Źródło: H. Wiklak, Osada grupy konstanczowskiej kultury łużyckiej w Pludwinach, stan. 1, woj. Łódź, "Sprawozdania Archeologiczne" 1987, t. XXXIX, s. 159-166.

turze określa się te tereny za A. Gardawskim³ mianem grupy kujawsko-łódzkiej lub tzw. podgrupy konstanczowskiej⁴. Mniej materiałów

³ Ibidem.

⁴ Obecnie nazwa ta została wyparta przez określenie "faza łódzka".

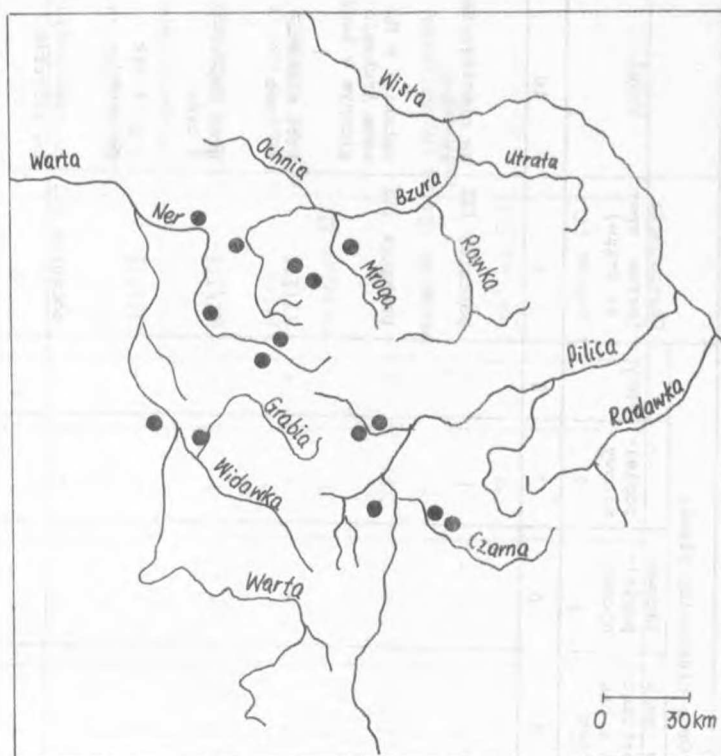
znany z tzw. grupy zachodniomałopolskiej (do najlepiej poznanych należy cmentarzysko szkieletowe w Boguciach, szereg materiałów z osad oraz jamy ze stanowiska Nowa Huta-Mogiła, wypełnione charakterystyczną ceramiką), zaś z terenów na wschód od Wisły (Podlasie, Rzeszowszczyzna, Lubelszczyzna) brak na razie w literaturze odpowiedniej ilości danych, pozwalających na analizę⁵.

W świetle dotychczasowych znalezisk należy się zastanowić, czy można fazę łódzką traktować jako zjawisko jednorodne. Z całą pewnością mamy do czynienia ze zjawiskiem kulturowym o szerokim zasięgu, fazą rozwojową o charakterze ewolucyjno-adaptacyjnym, zjawiskiem raczej chronologicznym niż terytorialnym. Problemатyczne jest tylko traktowanie wszystkich przejawów tejże fazy rozwojowej jako całości, podczas gdy różnice w jej obrębie są znaczne. Z całą pewnością o fazie łódzkiej jako przejściowej od kultury trzcinieckiej do łużyckiej można mówić na terenie dawnej podgrupy konstantynowskiej. Równoległe chronologicznie zjawiska znane z innych terenów były do tej pory zaliczane do omawianej fazy. W świetle nowych analiz może okazać się to niewłaściwe.

Pamiętając o powyższym zastrzeżeniu, autorka w dalszej części artykułu bierze pod uwagę także stanowiska zaliczane w literaturze do fazy łódzkiej, a znajdujące się poza obrębem podgrupy konstantynowskiej, uważając, iż kwestia ich przynależności kulturowej nie jest jeszcze rozstrzygnięta. Wnioski i spostrzeżenia dotyczące obrządku pogrzebowego oparte zostały przede wszystkim na analizie znalezisk z terenów Polski środkowej, skąd znana jest większość stanowisk grobowych (por. rys. 2). W grupie tej wyróżnia się dwa odcinki chronologiczne. Do starszego zaliczyć należy zjawiska późnotrzcinieckie, typu Wolica Nowa. Schyłek tego wczesnego okresu, zapowiadającego dopiero wyodrębnienie się właściwej fazy łódzkiej, można określić na 2 połowę II okresu epoki brązu. Zjawiska powyższe można traktować jako trzcinieckie, poprzedzające właściwą fazę łódzką, reprezentowaną przez stanowiska dawnej podgrupy konstantynowskiej, datowane na koniec II i początek III okresu epoki brązu.

Groby fazy łódzkiej w Polsce środkowej zdają się wskazywać na obecność czterech form pochówków (formy pochówków ciałopalnych fazy łódzkiej na przykładzie znanych stanowisk przedstawia tab. 1):

⁵ J. Dąbrowski, *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław 1972.

Rys. 2. Cmentarzysko grupy konstantynowskiej

Źródło: H. Wiklak, *Cmentarzysko w Stobnicy, pow. Piotrków Trybunalski, na tle grupy konstantynowskiej*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi" 1964, ser. archeologiczna, nr 11, s. 58, rys. 2.

- ciałopalnych w specjalnych konstrukcjach kamiennych,
- ciałopalnych jamowych,
- ciałopalnych popielnicowych,
- ciałopalnych zbiorowych, które charakteryzują się też specyficznym obrzędkiem pogrzebowym, nie dopuszczającym do wyposażenia grobów w całe naczynia⁶.

Jak widać, powyższe formy grobów mają wspólną cechę - kryją pochówki ciałopalne. Kremacja bowiem jest głównym obrzędkiem pogrze-

⁶ Gardawski, op. cit.

Formy pochówków ciałopalnych fazy łódzkiej

Lp.	Stanowisko	Liczba grobów	Grób ciałopalny płaski					Chronologia (okres epoki brązu)	Uwagi
			jamowy	w jamie prostokątnej z brukiem	jamowo-popielnicowy	popielnicowy	inny		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Błonie, woj. płockie	1	-	-	-	1	-	początek III	na cmentarzysku łużyckim
2	Biała, woj. łódzkie	?	?	?	?	?	?	początek III	materiał w Muzeum Archeologicznym w Łodzi
3	Dwikozy, woj. tarnobrzeskie	1	-	-	-	-	1	II/III	grób zbiorowy, 18 osób
4	Konstantynów, woj. łódzkie	1	-	1	-	-	-	II/III	grób zbiorowy, 5 osób
5	Krokorczyce, woj. płockie	5	-	5	-	-	-	II/III	1 grób był zbiorowy
6	Myślibórz, woj. piotrkowskie	3	-	-	-	3	-	początek III	na cmentarzysku łużyckim
7	Opatów, woj. częstochowskie	ok. 130	+	-	-	+	-	III	przez niektórych autorów uznane za łużyckie

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8	Podule, woj. sieradzkie	kilka	?	?	?	?	?	III	słabo rozpoznane
9	Psary, woj. piotrkowskie	kilka	?	?	?	?	?	III	słabo rozpoznane
10	Puczyce, woj. białkopodlaskie	kilka	?	?	?	?	?	III	słabo rozpoznane
11	Rogalin, woj. zamajskie	1	?	-	?	?	-	II/III	1 grób na cmentarzysku łużyckim
12	Ruszenice, woj. piotrkowskie	kilka, 1 dokładnie zbadany	-	-	-	1	-	początek III	
13	Sierpów, woj. płockie	kilka	+	-	-	+	-	początek III	na cmentarzysku łużyckim
14	Stobnica, woj. piotrkowskie	ok. 100	65	-	-	36	-	1 połowa III	
15	Zarzęcin Duży, woj. piotrkowskie	34	15	2	3	14	-	1 połowa III	

Znane stanowiska grobowe fazy łódzkiej

Lp.	Miejscowość	Pochówek		Literatura
		ciało- palny	inny	
1	2	3	4	5
1	Błonie, woj. płockie	+	-	W. J. B e r, Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Sierpowie w powiecie łęczyckim, "Światowit" 1938, t. XVII, s. 63.
2	Biała, woj. łódzkie	+	-	H. W i k l a k, Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej, Łódź 1963
3	Bogucice, woj. kieleckie	-	+	A. G a r d a w s k i, Kultury środkowo-wschodniej Europy w starszej i środkowej epoce brązu (XVI-XII stulecie p.n.e.), "Studia i Materiały Lubelskie" 1969, nr 4, s. 25 i n.
4	Dwikozy, woj. tarnobrzeskie	+?	-	L. Ś c i b o r, Dwikozy, woj. tarnobrzeskie, "Informator Archeologiczny", Badania 1985, Warszawa 1986, s. 43.
5	Kazimierzów, woj. lubelskie	?	+	H. W r ó b e l, Kazimierzów, woj. Lublin, stan. 3, "Informator Archeologiczny", Badania 1985, Warszawa 1986, s. 45, oraz informacje ustne.
6	Kębliny, woj. łódzkie	-	+	W i k l a k, op. cit.
7	Konstantynów, woj. łódzkie	+	-	A. Z ą b k i e w i c z-K o s z a ń s k a, Przyczynki do poznania pradziejów wielkiej Łodzi i powiatu łódzkiego, "Przegląd Archeologiczny" 1950-1952, t. IX, s. 305.
8	Krokorczyce, woj. płockie	+	-	A. G a r d a w s k i, Zagadnienie fazy łódzkiej, "Archeologia Polski" 1971, t. XVI, s. 151-166.
9	Myślubórz, woj. piotrkowskie	+	+	B. B a l c e r, Materiały kultury trzcinieckiej i łużyckiej z cmentarzyska w Myśluborzu, "Wiadomości Archeologiczne" 1964, t. XXX, z. 1-2, s. 45-58.

Tabela 2 (cd.)

1	2	3	4	5
10	Nowa Huta-Mogiła woj. krakowskie	-	+	G a r d a w s k i, Zagadnienie fazy łódzkiej..., s. 151-166.
11	Opatów, woj. częstochowski	+	-	S. N o s e k, Wyniki badań prowadzonych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie, pow. częstochowski, "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska" 1946, sec. I, t. I, z. 4.
12	Podule, woj. sieradzkie	+	-	W i k l a k, op. cit.
13	Psary, woj. piotrkowskie	+	-	Ibidem.
14	Puczyce, woj. białskopodlaskie	+	-	E. K ł o s i ń s k a, Kurhan kultury trzcinieckiej w Zemborzycach-Dąbrowie, woj. Lublin, "Sprawozdania Archeologiczne" 1986, t. XXXVIII, s. 201-207.
15	Rogalin, woj. zamajskie	+	-	H. W r ó b e l, Kultura trzciniecka na Lubelszczyźnie, Lublin 1980 (maszynopis).
16	Ruszenice, woj. piotrkowskie	+	-	K. S a l e w i c z, Ogólne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 1938 r. z ramienia PMA w Warszawie na terenie województwa kieleckiego, "Z Otczłani Wieków" 1939/1945, t. XIV, s. 94.
17	Sierpów, woj. płockie	+	-	B e r, op. cit.
18	Stobnica, woj. piotrkowskie	+	-	H. W i k l a k, Cmentarzysko w Stobnicy, pow. Piotrków Trybunalski na tle grupy konstantynowskiej, "Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi" 1964, ser. archeologiczna, nr 11.
19	Zarzęcin Duży, woj. piotrkowskie	+	-	T. W ę g r z y n o w i c z, Cmentarzysko z fazy łódzkiej w Zarzęcinie Dużym, woj. piotrkowskie, "Wiadomości Archeologiczne" 1981, z. 2, s. 145-163.

bowym fazy łódzkiej, w której groby szkieletowe trafiają się sporadycznie (por. tab. 2), np. w Kęblinach na stan. 2, grób nr 1 w Myśliborzu⁷.

Obrządek ciałopalny ewoluował w czasie i dają się w nim zaobserwować pewne prawidłowości. Można mianowicie przyporządkować znane pochówki ciałopalne do dwóch grup chronologicznych: typu starszego i młodszego.

Groby typu starszego charakteryzują się dużymi prostokątnymi jamami z dnem wyłożonym kamieniami, na których rozsypane są słabo przepalone kości ludzkie, niekiedy przemieszane z resztkami stosu. Wyposażenie grobu stanowiła głównie ceramika, niekiedy drobne narzędzia krzemienne oraz bardzo rzadko przedmioty brązowe. Przykładami takich obiektów są groby odkryte w Konstantynowie w woj. łódzkim, Krokorczykach w woj. płockim i być może w Dwikozach w woj. tarnobrzeskim⁸. Tablica II ilustruje ten typ pochówku ciałopalnego.

Obiekt odkryty w Dwikozach nie jest jeszcze do końca określony (pochówki z Konstantynowa i Krokorczyk są dokładnie znane z literatury). Ze wstępnych relacji wynika, że jest to prawdopodobnie intencjonalnie spalona chata z przepalonymi, ułożonymi biegunowo na poziomie fundamentów szkieletami co najmniej 18 zmarłych, która może mieć charakter sepulkralny. Znaleziona na stanowisku ceramika wskazuje na fazę łódzką i pozwala na datowanie obiektu na przełom II i III okresu epoki brązu⁹.

Tradycja grobów zbiorowych wywodzi się prawdopodobnie z kultury trzcinieckiej, gdzie ten typ pochówków, tak szkieletowych (np. Wolica Nowa), jak i birtualnych (np. Kosin) występuje dość często. Specyficzny obrządek pogrzebowy nakazujący tłuczenie naczyń przed złożeniem ich do grobu zdaje się popierać hipotezę o wywodzeniu zbiorowych grobów fazy łódzkiej z tradycji trzcinieckiej. Znajduje to potwierdzenie w przypadku znalezisk z Konstantynowa i Krokorczyk. Niewątpliwie wiele elementów, takich jak kształt jamy grobowej, kamienne konstrukcje, zjawisko zbiorowości pochówku, intencjo-

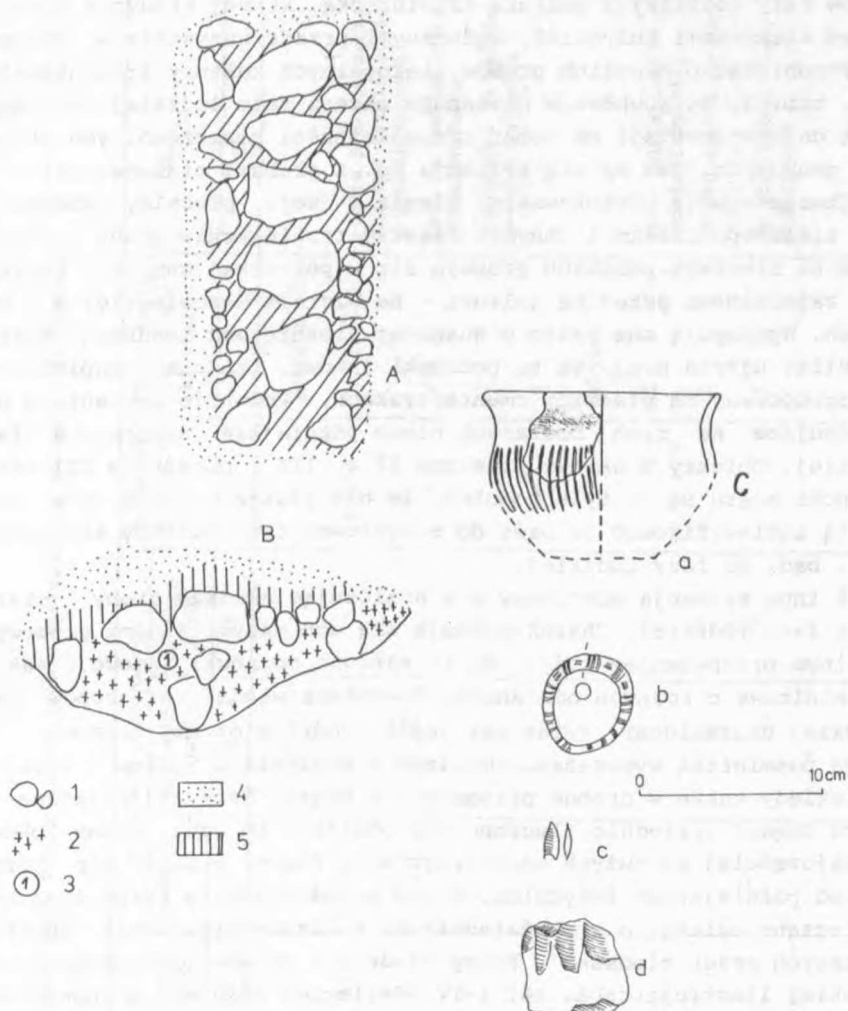
⁷ A. Ząbkiewicz-Kossowska, *Przyczynki do poznania pradziejów wielkiej Łodzi i powiatu łódzkiego*, "Przegląd Archeologiczny" 1950-1952, t. IX, s. 305.

⁸ Stanowisko to nie jest jeszcze do końca poznane, materiały z badań prowadzonych w 1985 r. znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Sandomierzu.

⁹ J. Ścibor, *Dwikozy, woj. tarnobrzeskie*, "Informator Archeologiczny", Badania 1985, Warszawa 1986.

Tablica II

Zbiorowy grób ciałopalny w Krokorczykach, woj. płockie (stan. 1). A - rzut poziomy grobu nr 1; B - przekrój grobu nr 1: 1 - kamienie, 2 - spalone kości, 3 - bransoleta, 4 - piasek, 5 - zaciemnienia; C - zabytki z grobu nr 1: a - ceramika, b - bransoleta, c, d - wyroby krzemienne

Źródło: H. W i k l a k, *Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej*, Łódź 1963, s. 4, tabl. I (ryc. 3 A) i s. 15, tabl. II (ryc. 3 B); A. G a r d a w s k i, *Zagadnienia fazy łódzkiej*, "Archeologia Polski" 1971, t. XVI, s. 153, ryc. 2 (ryc. 3 C).

nalnie tłuczona ceramika, przemawia za ścisłym łączeniem starszych grobów fazy łódzkiej z kulturą trzciniecką, której tradycja dominuje nad elementami łużyckimi, widocznymi przede wszystkim w ceramice. Podobieństwo płaskich grobów ciałopalnych kultury trzcinieckiej (por. tab. 3) do pochówków wczesnego okresu fazy łódzkiej prowadzi nawet do kontrowersji na temat przynależności poszczególnych stanowisk grobowych. Tak ma się sytuacja np. z grobami ciałopalnymi z Myśliborza w woj. piotrkowskim, Błonia w woj. płockim, Puczyz w woj. białkopodlaskim i innymi. Płaskie trzcinieckie groby ciałopalne na ziemiach polskich grupują się w północnej części terytorium zajmowanego przez tę kulturę - na Nizinie Mazowieckiej i Kujawach. Występują one także w znacznej liczbie nad środkową Wisłą, w pobliżu ujścia Sanu. Są to pochówki jamowe, rzadziej popielnicowe, zgrupowane na płaskich cmentarzyskach. Podobnie prezentują się występujące na tych obszarach nieco późniejsze stanowiska fazy łódzkiej. Obiekty z okresu przełomu II i III i początków III okresu epoki brązu są na tyle podobne, że nie zawsze można z całą pewnością zaklasyfikować je bądź do schyłkowej fazy kultury trzcinieckiej, bądź do fazy łódzkiej.

Z inną sytuacją spotykamy się analizując młodsze groby ciałopalne fazy łódzkiej. Charakteryzują się one małymi jamami grobowymi i silnym przepaleniem kości. Są to zarówno pochówki jamowe, jak i popielnicowe o różnych odmianach. Inwentarz młodszych grobów jest bardziej urozmaicony, zwłaszcza jeśli chodzi o ozdoby brązowe. Na drogę pośmiertną wyposażano zmarłego w naczynia z jadłem i napojem, a niekiedy także w drobne przedmioty z brązu. Naczynia wkładane do grobu często uprzednio tłuczono lub odbijano im ucho. Groby lokowano najczęściej na dużych cmentarzyskach, które niemal nie różnią się od późniejszych łużyckich. Groby prawdopodobnie były oznaczane i otaczane opieką, o czym świadczy brak śladów niszczenia obiektów starszych przez młodsze¹⁰. Formy młodszych grobów ciałopalnych fazy łódzkiej ilustrują tabl. III i IV. Najlepiej znanymi stanowiskami, na których odkryto takie obiekty, są: Błonie w woj. płockim, Myślibórz w woj. piotrkowskim, Opatów w woj. częstochowskim, Ruszenice w woj. piotrkowskim, Sierpów w woj. płockim, Stobnica w woj. piotrkowskim i Zarzęcin Duży w woj. piotrkowskim. Przedstawiane w literaturze mniej dokładnie, ale powszechnie wymieniane są groby z

¹⁰ H. W i k l a k, *Cmentarzysko w Stobnicy, pow. Piotrków Trybunalski na tle grupy konstantynowskiej*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi" 1964, ser. archeologiczna, nr 11.

Tabela 3

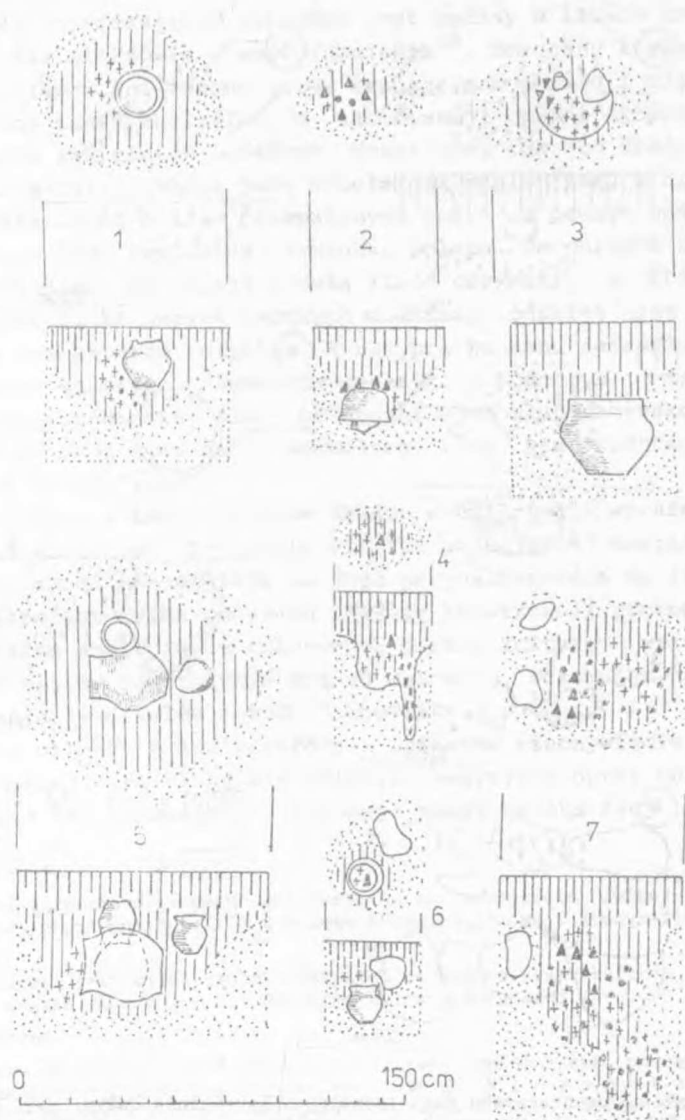
Zestawienie form płaskich grobów ciałopalnych kultury trzcinieckiej

Lp.	Stanowisko	Liczba grobów	Pochówek ciałopalny			Pochówek birtualny	Chronologia (okres epoki brązu)	Uwagi
			jamowy	popielnicowy	nieokreślony			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Błonie, woj. tarnobrzeskie	1	-	+	-	-	początek II	
2	Borek, woj. kaliskie	12	+ (11)	-	-	+ (1)	II, II/III	strefa przemieszania wpływów trzcinieckich i przedłużyckich
3	Głędzianówek, woj. kaliskie	1	+	-	-	-	I/II	grób na cmentarzysku późnolateńskim
4	Jeziernia, woj. zamojskie	?	-	-	+	-	II	znalezione na wydmy kości i ceramika
5	Kosin, woj. tarnobrzeskie	1	-	-	-	+	II	
6	Laski Stare, woj. siedleckie	6	+	-	-	-	schyłek II	
7	Nagnajów, woj. tarnobrzeskie	1	-	+ (?)	-	-	II	grób znaleziony w osadzie łużyckiej
8	Rawa, woj. lubelskie	1	-	-	+	-	II	obiekt silnie zniszczony
9	Strzyżów, woj. zamojskie	1	-	-	+	-	II	na stanowisku wielokulturowym
10	Świniary, woj. kieleckie	1	-	+	-	-	?	

Tabela 3 (cd.)

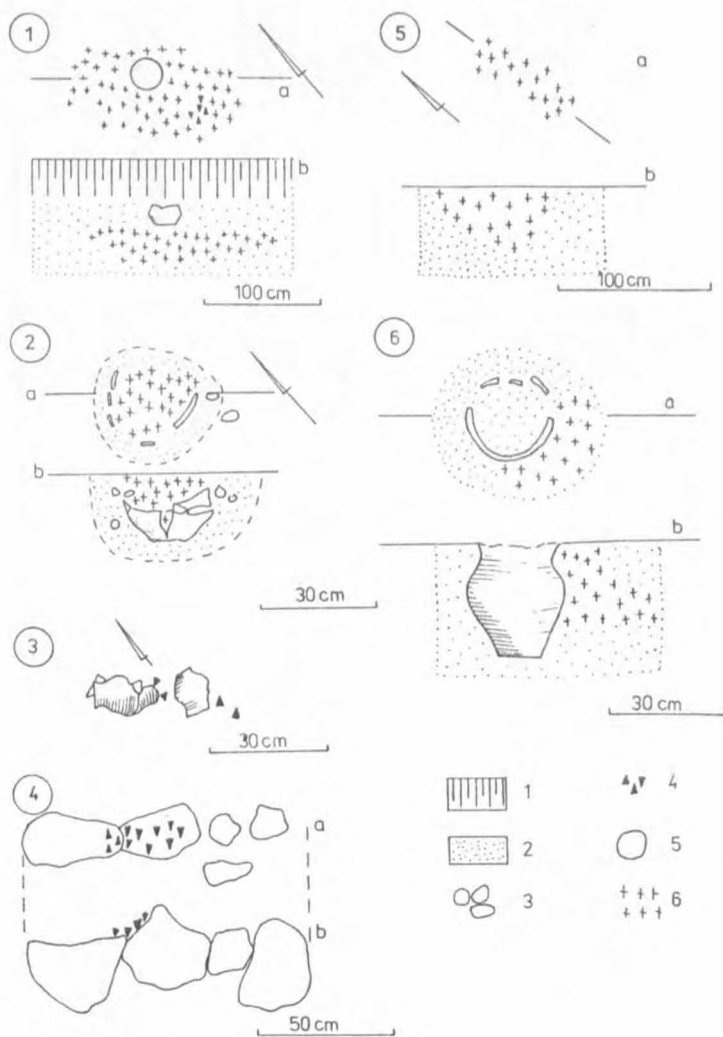
1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	Trześń, woj. tarnobrzeskie	1	-	-	+	-	?	obiekt silnie zniszczony
12	Trzciniec, woj. lubelskie	?	-	-	+	-	II	silnie zniszczone cmentarzysko na wydmy
13	Wolica Nowa, woj. wrocławskie	2	+ (1)	-	+ (1)	-	schyłek II	
14	Wólka Okopska woj. chełmskie	1	-	-	+	-	II	stanowisko niepewne (znalezisko luźne)

Tablica III

Formy grobów na cmentarzysku fazy łódzkiej w Stobnicy, woj. piotrkowskie. 1 - grób nr 17 (popielnicowy obsypany resztkami stosu), 2 - grób nr 27 (popielnicowy nakryty misą), 3 - grób nr 44 (popielnicowy z przystawką), 4 - grób nr 94 (skupisko kości ze śladami pala), 5 - grób nr 23 (popielnicowy podwójny), 6 - grób nr 75 (popielnicowy oznaczony kamieniem), 7 - grób nr 33 (jamowy)

T a b l i c a IV

Formy grobów na cmentarzysku fazy łódzkiej w Zarzęcinie Dużym, woj. piotrkowskie. Plan i profil: 1 - obiektu nr 13, 2 - obiektu nr 33, 3 - obiektu nr 34, 4 - obiektu nr 35, 5 - obiektu nr 38, 6 - obiektu nr 50 (1 - humus, 2 - piasek, 3 - kamienie, 4 - fragmenty ceramiki, 5 - naczynia, 6 - przepalone kości)

Źródło: T. Węgrzynowicz, *Cmentarzysko z fazy łódzkiej w Zarzęcinie Dużym, woj. piotrkowskie*, "Wiadomości Archeologiczne" 1981, z. 2, s. 149, ryc. 6 (1), s. 152, ryc. 13 (2), s. 152, ryc. 14 (3), s. 153, ryc. 15 (4), ryc. 16 (5), s. 156, ryc. 20 (6).

Białej w woj. łódzkim (stan. 2)¹¹. Podul w woj. sieradzkim¹², Psar w woj. piotrkowskim¹³ i z Puczc w woj. białkopodlaskim¹⁴.

Bardzo interesującym obiektem jest badany w latach 1985 i 1987 kurhan w Kazimierzowie w woj. lubelskim¹⁵. Rozorany kopiec został w znacznej części zniszczony przez transzę z okresu I wojny światowej. Podczas badań znaleziono w zachowanej części kopca skupisko nadpalonych szkieletów ludzkich. Wokół nich odkryto ślady drewnianej konstrukcji, głęboką jamę wypełnioną spalenizną, a nieco dalej bardzo małą ilość silnie przepalonych kości. W pewnym oddaleniu natrafiono na dość regularny czworokąt polepy. Na obrzeżu kopca znajdowała się jama, zawierająca dużą ilość ceramiki, z której udało się wykleić kilka naczyń typowych dla fazy łódzkiej oraz jedno o wyraźnym charakterze łużyckim. W nasypie kurhanu natrafiono także na mniejsze skupiska fragmentów ceramiki o podobnym, trzciniecko-łużyckim charakterze, ślady po drewnianych słupach (wokół jamy z naczyniami) oraz ślad jakby dookołnego rowu, ale widocznego tylko na części obwodu kopca.

Stanowisko w Kazimierzowie trudno w tej chwili wyraźnie zaklasyfikować kulturowo. Datowanie (II/III okres epoki brązu) i charakter ceramiki przemawiają za jego przynależnością do fazy łódzkiej, natomiast forma pochówku i ślady konstrukcji grobowych wykazują wyraźne analogie do zbiorowych grobów kultury trzcinieckiej. Na razie należy powstrzymać się od wniosków, oczekując na dokładne opracowanie materiałów z tego stanowiska.

O ile obiekty z Kazimierzowa i Dwikozów rzeczywiście należą do fazy łódzkiej, trzeba będzie zmienić tradycyjny obraz obrządku pogrzebowego tej jednostki kulturowej, znany ze starszej literatury.

¹¹ Cmentarzysko ciałopalne zniszczone przez wybieranie żwiru. Materiały z prac ratowniczych znajdują się w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi.

¹² Znanych jest kilka grobów odkrytych na cmentarzysku kultury łużyckiej. Wspomina o nich W i k l a k, *Początki kultury łużyckiej...*

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Jest to płaskie, ciałopalne cmentarzysko popielnicowe, nawiązujące ceramiką do kultury trzcinieckiej. Wspomina o nim E. K ł o s i Ń s k a, *Kurhan kultury trzcinieckiej w Zemborzycach-Dąbrowie, woj. Lublin*, "Sprawozdania Archeologiczne" 1986, t. XXXVIII, s. 201-207.

¹⁵ H. W r ó b e l, *Kazimierzów, woj. Lublin, stan. 3*, "Informator Archeologiczny", Badania 1985, Warszawa 1986, oraz informacje ustne. Pragnę w tym miejscu podziękować badaczce stanowiska, p. W. Misiewicz, za udostępnienie mi dokumentacji i materiałów z badań z lat 1985 i 1987, które znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Lublinie.

Jak wynika z poprzednich rozważań, obrządek pogrzebowy ludności fazy łódzkiej łączy w sobie elementy zarówno trzcinieckie, jak i łużyckie. Przeważa w nim ciałopalenie, a formy większości grobów przypominają późniejsze typy pochówków kultury łużyckiej. Dodatkowym argumentem, pozwalającym łączyć omawianą jednostkę kulturową z kulturą łużycką jest ciągłość użytkowania cmentarzysk, obserwowana m. in. w Sierpowie, Stobnicy czy Opatowie. Jeżeli uwzględnimy jeszcze rozliczne podobieństwa w zakresie wytwórczości ceramicznej i metalurgicznej, to staje się w pełni uzasadnione traktowanie fazy łódzkiej jako etapu bezpośrednio poprzedzającego rozwój kultury łużyckiej. Ewolucyjne, powolne przekształcanie się wspomnianej fazy w tę kulturę w jej formie rozwiniętej widoczne jest szczególnie wyraźnie w dziedzinie zwyczajów grzebalnych. To właśnie na przełomie II i III oraz na początku III okresu epoki brązu dojsć musiało do szerokiego upowszechnienia się zwyczaju ciałopalenia, co zapewne pozostawało w związku z towarzyszącą mu jakąś atrakcyjną ideologią. Obyczaj ten w kulturze łużyckiej nie jest już zjawiskiem nowym, ale raczej tradycyjnym aktem, stosowanym na niespotykaną dotąd skalę.

Na podstawie omawianych powyżej stanowisk fazy łódzkiej stwierdzić można, że kremację łączyć można ze starszą, miejscową tradycją trzciniecką. W tej chwili można w kulturze trzcinieckiej wyodrębnić dwa obszary, na których omawiany obyczaj odgrywał znaczną rolę. Jest to Polska południowo-wschodnia (przede wszystkim Lubelszczyzna), oraz szczególnie istotny dla niniejszej analizy obszar Mazowsza i Kujaw, gdzie zwyczaj ciałopalenia jest późniejszy i znajduje swoje odbicie w obrządku pogrzebowym ludności fazy łódzkiej. Nie negując roli impulsów zewnętrznych należy pamiętać, że żaden zwyczaj, zwłaszcza z zakresu tak konserwatywnej dziedziny życia jak sfera wierzeń i tradycji, nie może liczyć na powszechność bez istnienia podstaw dla jego przyjęcia. W tym wypadku chodzi o poziom rozwoju systemu wierzeniowego i miejscową tradycję, które to czynniki umożliwiły późniejszą tak powszechną zmianę form pochówku. Zakładając ciągłość rozwoju kulturowego na ziemiach polskich trzeba podkreślić, że podstawowy składnik dla formowania się kultury łużyckiej stanowiła z jednej strony ludność kultury przedłużyckiej, z drugiej zaś trzcinieckiej. Wiadomo, że obie te grupy znały i praktykowały kremację, co bez wątpienia ułatwiło, o ile nie umożliwiło ujednolicenie obrządku pogrzebowego w młodszym okresie epoki brązu.

Analiza obrządku pogrzebowego potwierdza więc określenie fazy łódzkiej jako zjawiska chronologicznego, pośredniego między kulturą

trzcinięcką a łużycką. W kontekście powyższych rozważań rysuje się wyraźnie znaczenie tego etapu przejściowego, zarówno w zakresie zwyczajów pogrzebowych, jak i w innych sferach życia. Jak dotąd jednak stanowiska fazy łódzkiej znane są głównie z terenów Polski środkowej, a wyróżnione przez A. Gardawskiego grupy zachodniomałopolska i wschodnia mogą okazać się w świetle nowych badań problematyczne. Biorąc pod uwagę najnowsze znaleziska może okazać się konieczna zmiana tradycyjnego obrazu omawianego zjawiska kulturowego.

Grażyna Borkowska

THE STATE OF INVESTIGATIONS ON FUNERAL SERVICE OF ŁÓDŹ PHASE

The criteria of distinguishing the Łódź phase as the transitional stage from the culture of Trzciniec to Lusatian culture have not been clearly specified so far. Crematory rites of funeral having in common both Trzciniec and Lusatian features are adopted as the distinguishing mark. Known burials of Łódź phase can be attributed to two chronological groups of older and younger type. Graves of older type refer to flat crematory graves of the culture of Trzciniec. Characteristic features of theirs are: rectangular shape of the burial cave, stone constructions, the phenomenon of common burial and ceramics broken intentionally.

Younger graves of Łódź phase are characterized by small burial caves or the presence of cinerary urns, by strong burning of bones and more varying inventory stock. These features and the continuity of cemeteries allow to relate closely the discussed cultural unit to the Lusatian culture.

The analysis of the burial service certifies the definition of Łódź phase as the chronological phenomenon, middle between Trzciniec and Lusatian culture and it also confirms the significance of this stage, transitional both in burial rites and in other fields of life.